

המאבק על האחיזה בקברי הנביאים בירושלים¹

דותן גורן*

בשלהי התקופה העות'מאנית (1840–1918) התרכזו המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בירושלים ובסביבותיה בחמישה מרחבי קדושה מעגליים: 'טבור הארץ' – קודש הקודשים הוא מקום המקדש (הר הבית); מעגל פנימי – 'שריד המקדש' (הכותל המערבי) והיישוב היהודי בעיר העתיקה; מעגל חיצוני – היאחזות יהודית במקומות הקדושים מחוץ לחומות העיר ההיסטורית, שאותה ניתן לחלק לשני גושים מרכזיים: האחד – דרום-מזרח ירושלים – הכולל בתוכו את קבר דוד בהר ציון ואת 'עיר המתים' המשתרעת על פני מורדות הר המוריה, עמק קדרון והר הזיתים. השני – צפון-מערב ירושלים – המקיף מערכות קבורה מקודשות: מערת כלבא-שבוע (קברי המלכים), קבר שמעון הצדיק וקברי הסנהדרין; מעגל מתווך – העורף החקלאי של ירושלים, האוצר בקרבו שתי נקודות עיקריות: אחת – קבר שמואל הנביא סמוך לכפר הערבי אנ-נבי-סמויל. שתיים – קבר רחל על אם הדרך ירושלים-חברון, בואכה בית לחם; מעגל היקפי – אתרים היסטוריים במרחב הארץ ישראלי בכללותו.

בתקופה הנדונה התמקדו היהודים – ובראשם בני 'היישוב הישן' – בשמירה על המקומות הקדושים בירושלים באמצעות שיקומם, אחזקתם, פיתוחם והנגשתם תוך ניסיון להעבירם לבעלות יהודית ולהתיישב בסמיכות אליהם. המניע המרכזי לכך היה הפגיעה באתרים המקודשים ומניעת העלייה לרגל אליהם מצד האוכלוסייה הערבית המקומית, שהתגוררה בקרבתם וסחטה דמי חסות מהקהילה היהודית. בנוסף לכך, יש להתחשב בחקיקה האגררית אשר אפשרה לנתינים עות'מאניים, שאינם מוסלמים, לרכוש קרקעות בארץ ישראל. תחיקה זו הובילה לתחרות עיקשת, שהתנהלה בירושלים בין היהודים למוסדות נוצריים, בדבר רכישת אדמות בעלות משמעות דתית, היסטורית ומדינית. סיבה נוספת טמונה בראשית המחקר הארכאולוגי ב'ארץ הקדושה', שהביא לתרעומת בקרב יהודי ארץ ישראל והתפוצות בגין חילול מערות הקבורה בירושלים. בצד כל אותם מניעים יש להותיר מקום נכבד להתפתחות 'ירושלים החדשה', שצמחה באופן ניכר באותן שנים והשפיעה רבות על תפירתו של היישוב היהודי בעיר. בתהליך 'היציאה מן החומות' פעלו יהודים להיאחזות במקומות הקדושים בירושלים ובסביבותיה, אולם מאמציהם נתקלו במגוון קשיים שעמדו להם לרועץ: קבלת רישיונות ואישורים מתאימים מהממשל העות'מאני לרכישת קרקעות, שיקום מבנים ועלייה לרגל; היצע האדמות למכירה; שער האדמה שערכה ההיסטורי עלה לעתים מזומנות על שווייה הראלי; דלילות במשאבים

1 מאמר זה מבוסס על תת-פרק בעבודתי לתואר מוסמך – "ובא לציון גואל": המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בירושלים ובסביבותיה בשלהי התקופה העות'מאנית (1840–1918), שנכתבה בהנחיית פרופ' יוסי כץ במחלקה לגאוגרפיה וסביבה באוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשס"ה.

לאורך המאמר תוספות שלי לציטוטים סומנו בסוגריים מרובעות [] ד"ג.

כלכליים; מתיחות עם שכניהם הערבים; העדר ביטחון בדרכים; ומיקום האתרים ביחס לגלעין היישוב היהודי בירושלים החדשה' שהתפתח ברובו לאורך דרך יפו במערב העיר. על כל אותם קשיים האפיל המשבר החברתי שפקד את היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית. משבר זה ערער את יציבותה ואת אחדותה של הקהילה היהודית עקב התפצלותה לעדות משנה ובשל מאבקי יוקרה פנים-עדתיים שהתנהלו בקרב מנהיגיה. בניגוד לכך היו מקרים שבהם השחתת המקומות הקדושים ומניעת הגישה אליהם בידי ערבים מקומיים הובילה לליכוד השורות והולידה שיתוף פעולה בין הצדדים המתנצחים. בניסיונות לחזק את ההיאחזות היהודית במקומות הקדושים ולמצוא פתרון למצוקת הדיור ששררה בירושלים התיישבו בקרבם בני מעמד חברתי-כלכלי נמוך. אך בשל אמצעייהם הדלים של המתיישבים ותמיכה בלתי מספקת מצד מוסדות הקהילה המיישבים הוקמו בשטח משכנות עוני, שננטשו בתקופת המנדט בצל המאורעות הביטחוניים ובלחץ המצב הכלכלי. במקביל הוטחה על ראשי היישוב היהודי בירושלים ביקורת נוקבת מבית ומחוץ כנגד רפיון ידיהם בהגנה על המקומות הקדושים, שהביאה במקרה הטוב להזנחתם ובמקרה הרע לנישולם מבעלות יהודית (גורן, תשס"ה).

ממחקר זה, שנערך בשיטת חקר המקרה (Case Study) ובהתאם לעקרונות המתודה הגאוגרפית-היסטורית (בן-ארצי, תשנ"ו, עמ' 18-32; רובין, תשס"א), עולה כי בשלהי התקופה העות'מאנית התרחשו שתי פרשות בשאלת ה'חזקה' על מקומות קדושים בירושלים, שהסעירו את היישוב היהודי בארץ ישראל ובתפוצות. האחת – רכישת מערת כלבא-שבוע (קברי המלכים) על ידי משפחה יהודית מצרפת (משפחת פריה) והעברתה לבעלות ממשלת הרפובליקה הצרפתית (גורן, בדפוס); השנייה – רכישת קברי הנביאים במעלה הר הזיתים על ידי הכנסייה הרוסית הפרובוסלבית שבה אעסוק במאמר זה. באמצעות הצגת השתלשלות הפרשה אבקש לעמוד על המתיחות בשאלת המקומות הקדושים ששררה בתקופה הנדונה בין הקהילה היהודית בירושלים למוסדות הנוצריים שפעלו בעיר והביאה לא פעם אחת להתחדדות היחסים בין הצדדים.

מערת חגי, זכריה ומלאכי או 'קברי הנביאים'

סמוך לכפר הערבי א-טור, בדרך היורדת מהר הזיתים אל גת-שמנים (במורד המערבי של ההר), חצובה מערכת קבורה הנודעת על פי מסורת יהודית קדומה כמקום קבורתם של נביאי ישראל האחרונים: חגי, זכריה ומלאכי. בימי הביניים נהגו עולי רגל יהודיים לבקר במערה, שנקראה בתחילה רק על שם חגי הנביא, ובתקופה מאוחרת נוספו לה שמותיהם של הנביאים, מלאכי וזכריה. עולי רגל נוצריים בימי הביניים, זיהו באתר היסטורי זה את מקום מנוחתם האחרונה של 'הנביאים' הנזכרים 'בברית-החדשה' (הבשורה על פי מתי, כ"ג: 29), ולכן הוא נקרא בפייהם 'קברי הנביאים' (Tomb of the Prophets), בדומה לשמו בערבית 'קבור אלאנביא' (שילר, 1977, עמ' 29-30; וילנאי, תשמ"ה, עמ' 406-413). במהלך המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים תיארו נוסעים וחוקרים נוצרים את ביקורם בקברי הנביאים. חלקם ערכו תרשימים של מערכות הקבורה באתר, ודיווחו על ממצאים ארכאולוגיים שנתגלו שם (בן-אריה, תשל"ט, עמ' 54-55; אבני זיסו, תש"ס). אחת מהם הייתה מרי אליזה רוג' רס, שביקרה במערה באמצע המאה התשע עשרה בחברת ג'יימס

גרהם (מזכיר המיסיון האנגלי בירושלים וצלם חובב) ותיארה אותה כמערכת קבורה מעגלית, חשוכה ומסועפת:

...הובילו אותי לפתחה של באר עגולה, חרבה ומלאה כמעט עד תום באשפה ובאבק. ירדנו אל תוכה וזחלנו מבעד לחור שנפער בצידה, לאורך דרך מתפתלת במורד, כשאנו עדיין על ארבע, עד אשר הגענו לחדר עגול, שבו הצלחנו להזדקף. קוטרו היה כעשרים וארבע רגליים [8 מטרים] ובמרכזו, הגיע גובהו לעשר רגליים בערך [3.5 מטרים]. אור מועט חדר פנימה מבעד לחור שנקדח בסלע המוצק שממעל. במקום זה הדלקנו את נרותינו ומר ג. [גרהם] הסב את תשומת-לבי לשלושה פתחים שהובילו לכיוונים שונים. הוא נכנס אל הפתח המרכזי כשהוא מתקדם כשגבו לכיוון התנועה והוא מפלס את דרכו על הקרקע. אני זחלתי ביתר קלות כשראשי קדימה. ירדנו בהדרגה ובסופו של דבר, הגענו לפרוזדור, אשר התפצל בעיקול והיווה חלק מן המעגל, אשר דומה כי החדר שזה עתה עזבנו, אינו אלא מרכזו. גובהו של פרוזדור זה היה כעשר רגליים [3.5 מטרים] ורוחבו – שש לערך [2 מטרים]; הוא היה מקומר ומטויח, וריצפת הסלעים יושרה. בקירות היו כמה וכמה כוכים וגומחות, אבל לא נותרו בהם ארונות-קבורה כלשהם. ממעבר זה, שהיה בסך-הכל רבע מעגל, הסתעפו מעברים נוספים. נכנסנו לאחד מהם, שהובילנו למעבר דומה, אם כי גדול יותר, והיווה חלק ממעגל רחב יותר. מר ג. [גרהם] יעץ לנו שלא להתפתות לבחון את המעברים, שעדיין לא נבדקו על ידו, שכן הם מסתבכים למדי והמקום כולו הוא מעין מבוך לזר שאינו מלווה במדריך. רבע המעגל החיצוני אורכו, כך מספרים, מאה וחמש-עשרה רגל [38 מטר], והוא מרוחק מרחק של שישים רגליים [20 מטר] מן החדר העגול המשמש כמרכזו. המעברים המובילים משני רבעי המעגל ומאחדים אותם, חצובים בגסות בסלע. אחדים מן המעברים הצרים יותר נראים כבקיעים טבעיים. הקרקע שעליה פסענו או זחלנו, היתה מהודקת, יציבה ויבשה ובכלל לא מאובקת או חולית. האווירה היתה צוננת ומדכאה. חזרנו אל פי-הבאר ושמחנו לראות את אור השמש מבעד לעלים הירוקים של עצי-התות, ולשוב ולנשום את האוויר המבושם (רוג'רס, תשמ"ד, עמ' 290–291).

לעומתם שבו והצביעו מקורות יהודיים בני התקופה על המערה כציון מקום קבורתם של הנביאים: חגי, זכריה ומלאכי (כהניו, תשכ"ט, עמ' קכא; לונץ, 1979, עמ' 124–125). בשנת תקצ"ה (1835) ביקר במערה רבי חיים הורוויץ וציין כי היא "...פלא גדול וגבוה וארוכה ובתוכה מערות הרבה..." (הורוויץ, תשכ"ד, עמ' רמ). במהלך ביקורו בירושלים בשנת תר"ז (1847) דיווח הנוסע בנימין השני כי "...אל מקום המערה הזאת ינהרו העברים המונים המונים..." (יערי, 1976, עמ' 583), ואילו בשנת תרל"א (1870/1) העיד שמעון ברמן כי השתתף בתפילה, שנערכה בה על ידי יהודים מירושלים לטובת אחיהם בגולה ועמד על המסתורין שאפף אותה:

...הכניסה אל המערה היא כניסה אל מרתף ששקע... אנוסים היינו לעמוד כפופים או לשבת על-גבי תלי-האבנים. היו לנו נירות [נרות] בידינו כדי שנוכל לקרוא בספרים אשר עמנו. באחת מפינות המערה תמצא משעול צר... ואפשר לילך בו בזקיפות. יש אומרים שמערה זו מתמשכת לכל אורכה של ארץ-ישראל, והשמועה

גם אומרת ששני אנשים סקרנים נכנסו לכאן באחד הימים: אחד הוציא שם את נשמתו והאחד יצא כעבור שלושה ימים לטבריה (ברמן, תש"ם, עמ' 67).

על סף המאה העשרים ביקר במקום תעשיין הטקסטיל היהודי-פולני, אברהם שמואל הירשברג, שהיה מחובבי-ציון וכינה אותו "...הלאבירינט [המבוך] הקטן". לטענתו, המסורת היהודית המזהה את האתר ההיסטורי כציון קבורתם של הנביאים האחרונים "...אין לה על מה לסמוך" מאחר שנמצאו בו כתובות יווניות המעידות על קבורה נוצרית (הירשברג, תר"ע, עמ' 408). חיזוק לטענה נמצא מצד ארכאולוגים, שסברו כי מערת הקבורה המונומנטלית והייחודית בגודלה ובתכניתה האדריכלית הותקנה בימי בית שני כמערכת קבורה ציבורית. כיום הדעה הרווחת במחקר מתארכת את מערכת קבורה זו לתקופה הביזנטית, שבה שימשה המערה לקבורת עולי רגל נוצריים, שבאו לירושלים ונפטרו בה במאות הרביעית והחמישית לסה"נ (אבני וזיסו, תש"ס; קלוניר וזיסו, תשס"ג, עמ' 118–119). השערה אחרת מייחסת את המערה לקברי כוהנים וייתכן אף כי לכוהנים הגדולים (רופא, תשל"ח/ט). תימוכין לכך נמצא בספרות החיצונית. ב'ספר חיי הנביאים', שנכתב על ידי יהודי ארץ ישראל במאה הראשונה לסה"נ לערך, מציין המחבר כי חגי הנביא נקבר סמוך ל'קבר הכהנים' בירושלים ומוסיף כי זכריה הנביא נקבר בקרבתו, אולם לדבריו מלאכי הנביא נקבר 'עם אבותיו'. על פי 'ספר חיי הנביאים', מיקומו של קבר הכוהנים האמור נמצא ממזרח לקברי המלכים ובחלקה הדרומי של ירושלים. מן הממצא הארכאולוגי ידועים לנו קברי כוהנים בירושלים כדוגמת קבר בני חזיר הכוהנים בעמק קדרון, אך ככל הנראה אין זה הקבר הנזכר (קליין, תרצ"ז; בר-אילן, תשנ"ד).

רכישת קברי הנביאים על-ידי הכנסייה הרוסית הפרובוסלבית

בקיץ תרמ"ב (1882) מכר תושב הכפר א-טור, מחמוד חמדאן בן חסין אל-ציאד, את מערת 'קברי הנביאים' לראש המשלחת הדתית הרוסית בירושלים,² הארכימנדרט אנטונין קאפוסטין (Kapustin), במחיר 80 נאפוליון (1600 פרנק) (חיים, תשל"ג; נחושתאי, 1984, עמ' 39–40; כהן, תשס"ג, עמ' 93–99). קאפוסטין – איש-אמונו של הרוזן ניקולאי פבלוביץ' איגנאטייב (Ignatev) שגריר רוסיה בקושטא – נשלח בשנת תרכ"ה (1865) לארץ ישראל. שליחותו נמשכה שלושים שנה בקירוב, בהן חתר למטרה אחת "...לקיים ולחזק את שמה של רוסיה בארץ הקדושה כדי שלא נהיה בה רק אורחים אלא במידת-מה גם בעלים בזכות". בהתאם לכך פעל קאפוסטין כשליח הכנסייה הרוסית הפרובוסלבית לקניית אחיזה באתרים בעלי משמעות דתית והיסטורית ברחבי ארץ ישראל – אדמות בהר הזיתים, בעין-כרם ובבית ג'אלה; מערת 'קבר בת פרעה' בסילוואן; 'אשל אברהם' בחברון; הגבעה בה על פי המסורת הנוצרית הַחִיָּה ישו את טביאת באב-כביר (יפ). כן פעל קאפוסטין להקמת מוסדות דת, חינוך, רפואה וסעד בעבור בני הקהילה הנוצרית אורתודוקסית בארץ ישראל ולטובת צליינים מרוסיה. לשם כך הוא אף פעל להקמת 'החברה הפלשתינית פרובוסלאבית אימפריאלית' וסייע בעבודתה. החברה נוסדה למטרות מדע וצדקה באביב תרמ"ב (מאי 1882), ובראשה עמד הנסיך הגדול סרגיי אלכסנדרוביץ', בנו של הצאר אלכסנדר השני

ואחיו של הצאר אלכסנדר השלישי (כרמל, תשמ"א; נחושתאי, 1984, עמ' 57–58; ציבקין, תשמ"ח; כרמל, תש"ן, עמ' 176–177).

ידעות ראשונות על מכירת המערה לארכימנדריט קאפוסטין החלו להופיע ב'החבצלת' בחורף תרמ"ג (1882/3), והן עוררו זעם רב בקרב היישוב היהודי בירושלים, לו שימש המקום הקדוש אתר עלייה לרגל. בעל הטורים ציין כי אדמה זו היא הקדש, ולכן אינה יכולה להימכר. הוא דיווח כי 'החכם באשי', רפאל מאיר פאניז'יל (המרפ"א), הפעיל את השפעתו בקושטא למניעת העברת שטרי המקנה (קושאנים) לכנסייה הרוסית הפרובוסלבית. בהמשך קרא המחבר לראשי עדת האשכנזים לשתף פעולה עם אחיהם הספרדים להצלת המערה "...אשר זכרונות קדושים אצורים בקרבה..."³. בעקבות מחאת יהודי ירושלים על מכירת המערה ובסיוע ועד 'אגודת אחים' (Anglo Jewish Association) בלונדון נשלחה הוראה רשמית מהמשל בקושטא הקוראת לפחת ירושלים "...לבטל המכירה כי קודש המערה לישראל [ליהודים] ולמחמדים [ולמוסלמים] ולא תוכל המכר"⁴. מאחר שהכספים ששילם קאפוסטין לרכישת המערה לא הושבו לו, הוא עמל להפיכת החלטת 'השער העליון' על פיה באמצעות שגריר רוסיה בתורכיה והנסיכים הגדולים, האחים סרגיי ופאול אלכסנדרוביץ' וקונסטנטין קונסטנטינוביץ', שביקרו בארץ ישראל בקיץ תרמ"א (1881). לריכוך ההתנגדות היהודית בירושלים לביצוע העסקה, נועד הארכימנדריט קאפוסטין עם מְחִיָה השפה העברית, אליעזר בן־יהודה, שפעל רבות למניעתה. הוא הצהיר בפניו כי בכונתו לערוך חפירות ארכאולוגיות באתר ההיסטורי, הבטיח לא לשים צלב או לבנות כנסייה במקום (סממנים נוצריים) והתחייב לקיים בו ביקורים בעתיד. בניסיון להסב את תשומת לבם של היהודים להשתלטות הנוצרית על המקומות הקדושים ואתריה ההיסטוריים של ארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט, העביר בן־יהודה את תוכנה המלא של הפגישה למו"ל 'החבצלת', ישראל דב פרומקין, והוא פורסם בעיתון:

שאלו שאלתני, אדוני [י"ד פרומקין], מה השיב לי הארכימנדריט [קאפוסטין] בדבר מערת חגי זכרי[ה] ומלאכי, והנני לתת לפניך את הדברים אשר דבר אלי, לא אוסיף עליהם ולא אגרע מהם דבר. וכה דבר אלי האיש ויאמר אל נא תפריעו את מנוחתכם בדבר הזה, כי קנה קנינו אנחנו המערה ולנו תקום, ונתון ינתן לנו גם קושאן אף כי באה מצות המלך [הסולטן עבד אלחמיד השני], לבלתי ימכר המקום, כי לא אני בלבד משתדל לבטל מצות המלך הזאת, כי גם ציר מלכות רוסיה בסטאמבול [שגריר רוסיה בקושטא], וגם הנסיכים הגדולים אשר היו פה [האחים סרגיי ופאול אלכסנדרוביץ' וקונסטנטין קונסטנטינוביץ'] אשר כתבתי להם על דבר קנין המערה הזאת ישתדלו כולם ויעשו כל אשר יוכלו למען יקום בידינו הקנין במשפט. אפס אתם אל תיראו פן נשים צלב על המערה או נבנה לנו בית כנסת במקום הזה, כי לא בזאת חפצתי, כי אם נקה נקה אותה וחפרנו בה אולי נמצא בה דבר מקדמוניותכם והדבר הזה לא תעשו אתם, אם בידיכם תהיה המערה, ואחר תהי פתוחה לכל איש אשר יחפוץ לבוא בה. ועתה אל נא תדבר אלי

3 החבצלת 13(8), א' באדר א' תרמ"ג, עמ' 64; החבצלת 13(9), ט' באדר א' תרמ"ג, עמ' 67.
4 החבצלת 13(20), כ"ה באייר תרמ"ג, עמ' 154–156; הצפירה 10(23), כ"א בסיוון תרמ"ג, עמ' 183; המגיד 28(27), י"ז בתמוז תרמ"ד, עמ' 232.

כי לכם המקום הזה, וקדוש הוא לכם, ידעתי כי כל הארץ היתה לכם וכולה קדושה לכם, והנה זרים מתנחלים אותה יום יום לעיניכם ואתם מחרישים ולמה נאספתם עלי אם קנינו אנחנו המערה הזאת? המעט לכם מקומות קדושים בארץ אבותיכם אשר בידכם לקנות עתה, ואם קנה לא תקנוהו היום יקנו אחרים. הנה יש אצל חברון מקום אשר נקרא לו בית אברהם (אהל אברהם), ואין ספק כי המקום הזה מקום קדוש ליהודים, והנה העידותי בכם היום אשר אם לא תמהרו לקנותו אקנהו אני ונאספתם אז עלי שנית לריב אתי בגללו, העידותי בכם היום, ואתם ראו ודעו מה תעשו. אלה הם הדברים אשר דבר אלי הארכימנדרט וידעתי כי צדק מאד בדבריו האחרונים ומי יתן וישימו אחינו להם לב (בן־יהודה, תרפ"ט; גרייבסקי, תר"ץ, קובץ ד').⁵

שאלת הבעלות על המערה

כאמור, בעקבות הוראת הממשל בקושטא נמנעה העברת קברי הנביאים לבעלות הכנסייה הרוסית הפרובוסלבית, והסערה סביב הפרשה שככה למספר שנים. אך עם חידוש מאמציו של קאפוסטיין להעבירה לבעלות הכנסייה בשנת תר"ן (1890) היא פרצה שוב ביתר שאת. כשגונבה ידיעה זו לאוזני המרפ"א הוא מיהר לעדכן בדבר את עוזרו, הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה), שביקש מפחת ירושלים, ראשד פאשה, לעצור את העסקה המתגבשת. האחרון הטיל צו מניעה למכירת המערה והפנה את כל המעורבים לדון בפרשה בבית הדין השרעי בירושלים. במקביל פנתה הנהגת העדה הספרדית אל ראש רבני תורכיה, הרב משה הלוי, כדי שילחץ על גורמי הממשל בקושטא להורות על ביטול העסקה.⁶ במהלך חודש אדר תר"ן (פברואר־מרץ 1890) התנהל המשפט בשאלת הבעלות על מערת קברי הנביאים בפני הקאדי של ירושלים. הרבנים הספרדים, יש"א ברכה ומשה אפרים נבון, תבעו לדון את אל־ציאד בטענה כי מכר את המערה לארכימנדרט קאפוסטיין. בנימוקיהם הצהירו התובעים כי המערה מהווה אתר עלייה לרגל ליהודים מקדמת דנה ואף הציגו תעודות רשמיות המוכיחות כי היא נמצאת בבעלות יהודית ומשמשת אותם לפולחן. בית הדין השרעי אימת את המסמכים שהגישה התביעה וקבע כי ליהודים אכן ניתנה זכות העלייה לרגל אל המערה. עם זאת, בדבר הבעלות על המערה פסק בית הדין כי תוכן שטר הקניין מעיד כי חלקת האדמה נשוא התביעה שייכת לנתבע. האחרון הציג את גרסתו בפני בית הדין וטען להגנתו כי בשנת תרמ"ב (1882) מכר את אדמתו לארכימנדרט קאפוסטיין בעבור 80 נאפוליון (1,600 פרנק), אך מסירת שטר הקניין עוכבה בשל עתירת המרפ"א לשלטונות. לדבריו, 'החכם באשי' הנזכר ושני התובעים ביקשו לרכוש ממנו את המערה ולהופכה למצבת קבר. הוא הוסיף כי ביכולתו להוכיח שהמערה המדוברת איננה אתר עלייה לרגל ליהודים ומשמשת אותו למרבץ צאנו ולאחסון חפציו. במהלך המשפט סיירה ועדת בדיקה בראשות הקאדי באתר המריבה וערכה דו"ח מפורט, שכלל ממצאים טופוגרפיים וארכאולוגיים מן המערה. מטעם התביעה הובאו לבית המשפט תושבים בני הכפר סילואן, שהעידו כי המערה משמשת אתר עלייה לרגל ליהודים משכבר הימים.

5 החבצלת 13(20), כ"ה באייר תרמ"ג, עמ' 154-156.

6 החבצלת 20(19), ח' באדר תר"ן, עמ' 145.

משנתאמתה מהימנותם של העדים על ידי חברי מועצת הזקנים של הכפר אל-עזריה ושניים מתושבי הכפר סילואן, קיבל הקאדי את טענת היהודים ואסר למנוע מהם את זכות העלייה לרגל למערה. כן חייב את בעליה להפריש רצועת קרקע ברוחב של כשני מטרים, שתשמש עבור עולי הרגל דרך גישה אליה (כהן, תשס"ג, עמ' 93–99).⁷

הכרה רוסית בדבר קדושת המערה ליהודים

על אף פסיקת בית הדין השרעי בירושלים לא תמה הפרשה. בעקבות לחץ מדיני, שהפעיל קאפוסטיין בקושטא, הורשה לו בשנת תרנ"ב (1892) "...לבנות גדר ובנין על מקום המערה, אך בתנאי שהבטיח הוא בעצמו כי הפתח יהיה פתוח תמיד ולא יסגור לעולם והיה מקום הקבר קנין כללי..." [ההדגשה שלי]. קאפוסטיין בחר להתעלם מתנאי זה וביקש להפוך את המערה לקניינו הפרטי ולסוגרה לציבור. צעד זה עורר עליו את זעמם של ראשי עדת הספרדים בירושלים ובחברון. אלה מיהרו למחות על כך בפגישתם עם פחת ירושלים, שהבטיח לכבד את החלטת 'השער העליון' בנושא (הירשברג, תר"ע, עמ' 408–409; לונץ, 1979, עמ' 126–125).⁸ חיזוק לכך המציא מקורבו של יש"א ברכה' הרב משה טאג'יר, שקיבל בקושטא פסק דין מהשי"ך אל-אסלאם, האמון על ההקדשים ברחבי האימפריה העות'מאנית, הקובע "... כי אמנם השדה אשר בו המערה הוא כבר בידי הרוסים, אבל המערה בעצמה צריכה להיות פתוחה לפני כל הבאים וכי זכותה שייכת ליהודים ביחוד".⁹ רק לאחר התחייבותו של שגריר רוסיה בקושטא "...להכיר תמיד כי זה [קברי הנביאים] מקום קדוש ותפלה ליהודים, ולהניח את המערה פתוחה לכל הרוצה לבוא שמה..." הותר לארכימנדרט קאפוסטיין להרכיב דלת על פתח המערה. בה בעת סירב קאפוסטיין לבקשת היהודים להציב שומר מטעמם בפתח המערה, ולכן פנו האחרונים לממשלה בנידון.¹⁰ בתגובה התיר הפחה את בקשתם והצהיר בפני הרב יש"א ברכה "...כי יוכלו היהודים לשים שומר מצדם בפתח המערה".¹¹ בהתאם לחוק העות'מאני ולמניעת הסגת גבול גידרה הכנסייה הרוסית את המתחם בשטח של 1.5 דונמים, בנתה בית קטן סמוך למערה והציבה שומר בכניסה אליה (הירשברג, תר"ע, עמ' 408–409; ווייס, תש"ט, עמ' 38–39; נחושתאי, 1984, עמ' 40).¹²

עדויות מאוחרות בפרשה

מעדות מאוחרת של נסים אלישר (בנו של יש"א ברכה), שהתפרסמה בתקופת המנדט, עולה כי יעקב חלבי, בא-כוח (דרגומן) המשלחת הדתית הרוסית בירושלים, הציע לשחד אותו כדי שאביו יפטור עצמו מלשמש נציג העדה היהודית במהלך המשפט. לדבריו, טען בפניו חלבי

7 החבצלת 20/21, כ"ב באדר תר"ן, עמ' 161; החבצלת 20/22, כ"ט באדר תר"ן, עמ' 169; הצבי (8), כ"ט באדר תר"ן, עמ' כ"ט; המגיד 34/16, ד' באייר תר"ן, עמ' 125–126.

8 האור 8/29, כ"ט בסיוון תרנ"ב, עמ' ק"ט.

9 האור 27 (32–207), כ"ג בחשוון תרע"א, עמ' 2.

10 האור 8/34, ה' באב תרנ"ב, עמ' קל"ב.

11 האור 8/37, כ"ו באב תרנ"ב, עמ' קמ"ד.

12 אצ"מ, J1/3566, א' סולומיאק אל 'החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה' מ"כ"ח בטבת תרצ"ו.

כי גם אם תבוטל מכירת האדמה על ידי בית הדין השרעי, יפעיל הארכימנדרית קאפוסטין לחץ מדיני באמצעות הממשלה הרוסית לקבלת צו סולטני (פירמן) לשינוי ההחלטה. אלישר מיהר לדווח על כך לאביו, שהבין כי "בכל מחיר" יצליחו הרוסים לקבל לידיהם את המערה, והציע להשתמש בכספי השלמונים לרכישת אתר מקודש אחר ליהודים. לדיון בסוגיה כינס יש"א ברכה רבנים מעדות הספרדים והאשכנזים, ובהסכמה כללית הוחלט שלא לקבל כל סכום ולהמתין לחסדיו של בורא עולם (גרייבסקי, תר"ץ, קובץ ז').

לעומתו העיד אברהם סולומיאק בשנת תרצ"ו (1936), כי בעת ששימש פקיד הקונסוליה הרוסית הכללית בירושלים במהלך המשפט, הקונסול הרוסי בירושלים מקסימוב (Maximov), "...עשה כל מה שהיה ביכולתו כדי להוציא את המערה [קברי הנביאים]... מידי עדת ישראל". לשם כך הוא זימן אליו את משה ויטנברג – נתין רוסי ומיהודיה העשירים של ירושלים – והשפיע עליו להעיד בבית המשפט "...שהיהודים אינם הולכים בקביעות להתפלל להמערה הנ"ל" [ההדגשה במקור]. לטענת סולומיאק, בהסתמך על עדות זו פסק בית הדין השרעי למסור את המערה לארכימנדרית קאפוסטין.¹³

ההחמצה הגדולה

עד לסיום התקופה העות'מאנית ולאורך תקופת המנדט הבריטי, העיבה הפרשה על ראשי היישוב היהודי בארץ ישראל, שהיכו על חטא בהזדמנויות שונות (גרייבסקי, תר"ץ, קובץ ד').¹⁴ בזיכרונותיו טען י"א סג"ל ווייס כי הקהילה היהודית בירושלים ביקשה "...לגאול קברי הנביאים האלה, מידי הנכרים...", אך הדבר לא הסתייע בידה מאחר שלא היה אז "...מוסד מוסמך שיטפל בדבר". לדבריו התעוררה הדרישה בקרב בני ירושלים כי גאולת המערה תיעשה באמצעות מנהלי ועד ממוני הכוללים "אך אלה האחרונים התנגדו, ונימוקם עםם: אין להעביר מכספי הצבור המיועדים לעניי העיר למטרה אחרת ולדעתם אף לא היה הדבר דוחק" (ווייס, תש"ט, עמ' 38–39).

בתקופת המנדט הבריטי המשיכו יהודים לפקוד את קברי הנביאים והעידו כי המערה נמצאת "...היום ברשות הרוסים". בו בזמן נזכר האתר המקודש במדריכי הטיולים של ארץ ישראל בפרקים הדנים בירושלים. "במורד ההר [הר הזיתים]... מערות קברים, חצובות בסלע ההר... הכניסה אל המערה סתומה, אולם אפשר להכנס אליה דרך החור אשר בתקרתה. באים בראשונה אל חדר עגול, אשר ממנו מסתעפים מהלכים לארבע הרוחות. מההלכים האלה מחוברים יחד. בקיר המהלך החיצוני נמצאים כוכים רבים" (פרס, תרפ"א, עמ' 197; גרינוואלד, תרצ"ד, פרק יד, א). בשנת תרצ"ו (1936) אף העלה סולומיאק השערה בפני החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כי לאחר גירוש יהודי ירושלים בפקודת קיסר רומי אדריאנוס ועד לכיבוש הערבי של ארץ ישראל במאה השביעית לסה"נ (ברסלבי, תשכ"ט; בן-אליהו, תשנ"ט) ערכו היהודים במערה את הטקס השנתי המסורתי בתשעה באב לזכר חורבן בית המקדש "היות שמקום זה הוא היותר מתאים וטוב להשקיף

13 שם.

14 החבצלת 16(34), כ"ג באייר תרמ"ו, עמ' 269–272; אצ"מ, A153/173, 'קול קורא' מטעם 'החברה להחזקת המקומות ההסטוריים בארץ-ישראל' [תרע"ג]; שם, J1/30316, י' בן-צבי אל בצמ"ח עוזיאל מ-1940.9.1.

על הר הבית, הר ציון ועל העיר הקדושה כולה; והיות שעל פי המסורה הקדומה ביותר, מקום הזה נחשב כמקום קדוש בעיני אבות אבותנו מאות בשנים..."¹⁵

כארבע שנים לאחר מכן (ינואר 1940) פנה יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי, יצחק בן-צבי, אל הרב הראשי הספרדי לארץ ישראל, בן-ציון מאיר חי עוזיאל, כדי שישקול מחדש את האפשרות לגאולת המערה וציון כי אנשים פרטיים ניהלו זה מכבר משא ומתן בנידון עם ראשי המשלחת הדתית הרוסית בירושלים שנקלעה להנחתו לקשיים כלכליים. הוא הדגיש כי רכישת המקום הקדוש תביא לעליית קרנו של בית העלמין של 'קהילת ירושלים' הגובל עמו, והטיל על קק"ל את ביצוע המלאכה תוך נקיטת משנה זהירות בסוגיה הרגישה. "החצר איננה גדולה, ואין לה ערך מעשי. ערכה הוא רק ערך היסטורי לרגל המערות אשר בה...אם הקה"ל תרכוש את החצר עם קברי הנביאים הנ"ל הרי הדבר הזה יגדיל לאין ערוך את ערך בית הקברות של הקהלה, מצד שני יהיה מצבם של הקברים הקדושים הנ"ל יותר בטוח ע"י סמיכות מקום עם בית הקברות החדש של הקהלה". בתשובתו ביקש הרב עוזיאל לדחות את העיסוק בכך עד לסיום טיפולו בשאלת הבעלות על בית העלמין היהודי בשכם ונראה כי לאחר מכן נזנח הנושא.¹⁶

בעקבות המהפכה הקומוניסטית ברוסיה (1917) נוסדה מטעם השלטונות הכנסייה האורתודוקסית 'האדומה'. כדי לחמוק משליטת הממשל הסובייטי גלתה הכנסייה האורתודוקסית אל מחוץ לרוסיה והייתה נתונה לפיקוח דתי של הכנסייה הרוסית שבגולה 'הלבנה'. בתקופת המנדט הכיר הממשל הבריטי במשלחת הדתית הרוסית בירושלים כנציגתה החוקית של הכנסייה הרוסית 'הלבנה', והעניק לה הגנה רשמית וסיוע כספי מועט. עם הקמת מדינת ישראל חולקו נכסי המשלחת הדתית הרוסית ו'החברה הפלשתינית פרבוסלאבית אימפריאלית' בין מערב ירושלים ומזרחה (צפרוני, תשל"ח; יפה, תשנ"ז). בשל תוצאות מלחמת העצמאות נותרו קברי הנביאים בריבונות ירדנית למשך 19 שנה (1948-1967), על אף סעיף 8(2) בהסכם שביתת הנשק ישראל-ירדן ('הסכם רודוס', 3.4.1949), שבו התחייבה האחרונה לאפשר ליהודים את 'הגישה החופשית אל המקומות הקדושים ומוסדות התרבות שבשטחה' (ברקוביץ, 2000, עמ' 324).

לאחר מלחמת ששת הימים ואיחוד ירושלים (יוני 1967), ביקשה קבוצת מתפללים יהודים לפקוד את המערה בר"ח אלול (ספטמבר 1967), אך השומר הערבי במקום מנע זאת מהם ודרש לקבל היתר מ"הכנסייה המוסקופית [הרוסית]".¹⁷ נראה כי בעקבות הישנות מקרים דומים הסדירה המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות את נהלי הביקור באתר (בזמנים קבועים) ואת אחזקתו באמצעות חתימת הסכם עם נציגי המשלחת הדתית הרוסית בירושלים (9.10.1967) "...שלפיו מכיר המנזר הרוסי בזכותם של היהודים לבקר בקברי הנביאים ללא כל הפרעה, כפי שהיה מקובל מאז ומתמיד".¹⁸

15 ראו לעיל הערה 12.

16 אצ"מ, J1/30316, י' בן-צבי אל בצמ"ח עוזיאל מתאריכים: 9.1.1940, 14.1.1940, בצמ"ח עוזיאל אל י' בן-צבי מ-25.1.1940.

17 מ' בן-ציון, "מיהו זר ליד קברות נביאים?", מעריב, 28.9.1967, עמ' 18.

18 אמ"י, חטיבה 98, גל-14939/12, זיכרון דברים בין מ"ע דרוק לנציגי הכנסייה הרוסית מ-17.11.1967; י' כהן, "קברי הנביאים בהר הזיתים", דבר, 16.11.1967, עמ' 6.

סיכום

ראשיתה של פרשת מכירת קברי הנביאים לכנסייה הרוסית הפרובוסלבית החלה בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, אך השלכותיה התרבותיות, הדתיות, הגאוגרפיות והמשפטיות הוסיפו ללוות את יהודי ירושלים ולהשפיע עליהם גם בתקופת המנדט ולאחר הקמת מדינת ישראל. מבלי לנבור בשורשיה יקשה עלינו לעמוד על טיבה, אופן השתלשלותה וההקשר ההיסטורי הרחב שבו התרחשה. כפי שצוין בתחילת המאמר, למשמעות הסמלית של המקומות הקדושים בשלהי התקופה העות'מאנית (1840–1918) היה חלק בלתי מבוטל בהתפתחות היישוב היהודי בעיר העתיקה בירושלים, בהקמת השכונות היהודיות מחוץ לחומות העיר ההיסטורית ובהתיישבות היהודית במרחב הכפרי הסובב אותה. אולם במקביל התגברה בתקופה הנדונה השאיפה הנוצרית, בייחוד מצד המעצמות הזרות ומוסדות כנסייתיים, להיאחזות באתרים בעלי משמעות דתית והיסטורית בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט. בדומה למקרה שבו עסקנו, פעלו בו זמנית יזמים יהודיים ויזמים נוצריים לדריסת רגל באתרים מקודשים לבני שתי הדתות. כתוצאה מכך התפתחה בין הצדדים תחרות, שהובילה לא פעם אחת להתנגשות על רקע דתי ותרבותי. עקב זאת קיימת חשיבות בליבון התופעה בממד ההשוואתי, שתסייע הן לזיהוי נקודות החיכוך של הגאוגרפיה הקדושה בין יהודים לנוצרים במרחב הארץ ישראלי והן לבחינת השפעתן על מערכות היחסים ביניהם.

רשימת מקורות

מקורות ארכיוניים:

ארכיון ציוני מרכזי בירושלים (אצ"מ).
ארכיון מדינת ישראל (אמ"י).

עיתונות היסטורית:

דבר, האור, החבצלת, המגיד, הצבי, הצפירה, מעריב.

ספרים ומאמרים בעברית:

אבני, ג' וזיסו, ב' (תש"ס). קברי הנביאים שבהר הזיתים – בחינה מחודשת. בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), *חידושים בחקר ירושלים – דברי הכנס החמישי (עמ' 117–127)*. רמת גן: מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים.

בן-אליהו, א' (תשנ"ט). הר הזיתים – בין יהודים לנוצרים בתקופה הרומית ביזנטית. בתוך א' ברוך (עורך), *חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס הרביעי (עמ' 55–63)*. רמת גן: מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים.

בן-אריה, י' (תשל"ט). עיר בראי תקופה – ירושלים החדשה בראשיתה. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

בן-אראץ, י' (תשנ"ו). מגרמניה לארץ-הקודש – התיישבות הטמפלרים בארץ-ישראל. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

בן-יהודה, א' (תרפ"ט). מערת הנביאים. בתוך: א' בן-אב"י (עורך), *ישראל לארצו וללשונו (עמ' 117–119)*. ירושלים: הסולל.

בר־אילן, מ' (תשנ"ד). הקבורה ב'נחלת אבות' בין היהודים בעת העתיקה. בתוך: א' זינגר (עורך), *קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה* (עמ' 212–229). ירושלים: יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

ברמז, ש' (תש"ם). *ספר מסעות שמעון – ארץ-ישראל 1870*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

ברסלבי, י' (תשכ"ט). עליות-רגלים אל הר-הזיתים בתקופה הערבית "הדום רגלי אלוהינו" ו"שער הכהן", שאיננו". בתוך: י' אבירם (עורך), *ירושלים לדורותיה* (עמ' 120–144). ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

ברקוביץ, ש' (2000). *מלחמות המקומות הקדושים – המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל והד ארצי.

גורן, ד' (תשס"ה). "ובא לציין גואל": המאמצים היהודיים לקניית אחיזה במקומות הקדושים בירושלים וסביבותיה בשלהי התקופה העות'מאנית (1840–1918). עבודת גמר לתואר MA. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

גורן, ד' (בדפוס). מאבק בין קודש לחול – פרשת קברי המלכים והעברתם לבעלות ממשלת צרפת. בתוך: א' כהן וא' כהן (עורכים), *יהודי צרפת: עבר, הווה, עתיד*. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

גרייבסקי, פ' ב' צ' (תר"ץ). מערת חגי זכריה ומלאכי. *מגני ירושלים*, ד, עמ' ה-ו.

גרייבסקי, פ' ב' צ' (תר"ץ). מלואים לפרק מערת חגי זכריה ומלאכי. *מגני ירושלים*, ז, [ללא מספרי עמודים].

גרינוואלד, א' א' (תרצ"ד). *טוב ירושלים*. בערעגסאס: שמואל שמעלקא קליין.

הורוויץ, ח' ה' (תשכ"ד). *חבת ירושלים*, צ'. ירושלים: מאשקאוויטש.

הירשברג, א' ש' (תר"ע). *בארץ המזרח*. וילנה: קלצקין.

ווייס, י' א' סג"ל (תש"ט). *בשעריך ירושלים – זכרונות ורשומות*. ירושלים: הלו.

וילנאי, ז' (תשמ"ה). *מצבות קודש בארץ-ישראל*, כרך א'. ירושלים: אחיעבר.

חיים, א' (תשל"ג). מקורות ותעודות לתולדות העדה הספרדית בירושלים העות'מאנית. *שבט ועם*, ב (ז), עמ' 143–172.

יערי, א' (1976). *מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים מימי הבינים ועד ראשית ימי שיבת ציון*. רמת גן: מסדה.

יפה, א' (תשנ"ז). רוסים בירושלים. *עת-מול*, כב, 6 (134), 10–11.

כהן, א' בהשתתפות בן שמעון-פיקאלי, א' וג'ניאו, א' (תשס"ג). *יהודים בבית המשפט המוסלמי – חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית/המאה התשע-עשרה*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

כהניו, מ' נ' (תשכ"ט). *שאלו שלום ירושלים*. ירושלים: הגנזך החרדי.

כרמל, א' (תשמ"א). פעילותה של רוסיה בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. בתוך: א' שאלתיאל (עורך), *פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש* (עמ' 81–116). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

כרמל, א' (תש"ן). פעילות המעצמות בארץ-ישראל, 1878-1914. בתוך: מ' לסק וג' כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה - התקופה העות'מאנית (חלק א, עמ' 143-213). ירושלים: ביאליק.

לונץ, א' מ' (1979). מורה דרך בארץ ישראל ובסוריה. ירושלים: אריאל.

נחשתאי, ש' ש' (1984). הפעילות הרוסית בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית: נכסים ומוסדות. עבודת גמר לתואר MA. אוניברסיטת חיפה, חיפה.

פרס, י' (תרפ"א). ארץ-ישראל וסוריה הדרומית: ספר המסעות. ירושלים-ברלין-וינה: בנימין הרץ.

ציבקין, ו' (תשמ"ח). החברה הפלסטינית פראבוסלאבית אימפריאלית. קתדרה, 46, 65-90.

צפרוני, ג' (תשל"ח). רוסים 'אדומים' ורוסים 'לבנים' בירושלים. קתדרה, 5, 162-195.

קלוזנר, ע' וזיסו, ב' (תשס"ג). עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני. ירושלים: יד יצחק בן-צבי והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

קליין, ש' (תרצ"ז). על הספר Vitae Prophetarum. נ' ה' טורטשינר ואחרים (עורכים), ספר קלוזנר (עמ' 189-209). ת"א: ועד היובל בהשתתפות חברת 'אמנות' בע"מ.

רובין, ר' (תשס"א). גאוגרפיה היסטורית בישראל - כיווני מחקר ומגמות מתודולוגיות. קתדרה, 100, 339-360.

רוג'רס, מ' א' (תשמ"ד). חיי יום-יום בארץ-ישראל. ת"א: משרד הביטחון.

רופא, י' (תשל"ח/ט). מקום מקדשנו - איתור בית-המקדש בדרומה של רחבת הר-הבית. נב המדושה, יג, 166-189.

שילר, א' (עורך). (1977). הר הזיתים. ירושלים: אריאל.

* המחלקה לגאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר אילן